

ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ФЕНОМЕНУ "ВІДЧУЖЕННЯ" ЛЮДИНИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СТРУКТУРАХ

Л.С. Іванова,

кандидат філософських наук,
доцент кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності
Запорізького національного університету

У статті розглянуто питання, які пов'язані з відчуженням людини в економічних організаціях. Наведено короткий огляд робіт, котрі присвячені цьому філософсько-психологічному феномену. Застосовано інструментарій інтервальної антропології для розуміння його багатопланового змісту. Зроблено висновок про проблематичність подолання феномена «відчуження» в економічних організаціях в умовах існуючої парадигми максимізації прибутку.

Ключові слова: відчуження, особистість, людина, управління, діяльність, праця, економічна структура, суб'єкт-суб'єктні відносини, гуманізація.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с отчуждением человека в экономических организациях. Приводится краткий обзор работ, посвященных этому философско-психологическому феномену. Применяется инструментарий интервальной антропологии для понимания его многопланового содержания. Делается вывод о проблематичности преодоления феномена «отчуждения» в экономических организациях в условиях существующей парадигмы максимизации прибыли.

Ключевые слова: отчуждение, личность, человек, управление, деятельность, труд, экономическая структура, субъект-субъектные отношения, гуманизация.

У діяльності й через діяльність люди самовиражають себе й утверджують своє місце у світі як суспільні істоти. Не випадково категорія діяльності є ключовою в психологічній науці. Діяльність розглядається як спосіб існування людини, спосіб буття, як ставлення людини до світу, прояв людського життя, форма прояву активності людини, як спосіб самоствердження людини у світі. Але цей процес часто пов'язаний із відчуженням. Відчуження людини від процесу праці, продукту праці, від своєї родової сутності й від іншої людини призводить до того, що людське життя підміняється його імітацією.

Ця проблема так чи інакше розглядалася в контексті різних наук. Філософія, соціологія, психологія намагалися пояснити сутність, витоки й наслідки цього явища. Концептуальне навантаження терміну «відчуження» неодноразово якісно змінювалося впродовж багатьох століть пізнання сутності людської природи. Витоки поняття відчуження виявляються вже в старогрецькій філософії [5, с. 8-9]. Філософський сенс це поняття отримує тільки в німецькій класичній літературі в роботах І. Канта, І. Фіхте, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха, де аналіз відчуження переноситься у сферу мислення. Там воно знаходить своє вираження перш за все у відношенні «Я і Не-я».

Мета статті. Аналіз наукових напрацювань став основою для визначення цілей даної статті: філософсько-психологічний аналіз феномену відчуження в економічних організаціях і шляхів її подолання.

Одним із ключових категорій у філософії та психології є поняття «відчуження». Складність сенсу категорії «відчуження» пов'язана з тим, що цей термін охоплює різні явища людського буття. У самому загальному визначенні, відчуження – це крайня форма соціального переродження людини, втрата ним своєї родової сутності [1, с. 20]. В інтервалі суб'єкт-суб'єктних відносин в економічних організаціях відчуження розглядається як філософська категорія для позначення суспільного процесу, у рамках якого відбувається перетворення результатів і продуктів діяльності людей у незалежну силу, яка стає вище своїх творців і яка пригнічує їх.

У найбільш завершеному вигляді феномен відчуження був розкритий у гегелівській «Феноменології духу». За Г. Гегелем, відчуження – це суто специфічне явище буржуазної діяльності, у процесі якої духовні якості людини за певних умов перетворюються на товар. Найбільш значущою такою умовою є перетворення приватної власності із засобу в мету.

Аналізуючи буржуазну економіку, Г. Гегель висловив думку про те, що капіталістичний спосіб виробництва припускає перетворення всього, у тому числі й духовних здібностей людини в предмети купівлі-продажу. Разом із тим, Г. Гегель відзначав, що відчуження особистості, кінець кінцем, здійснюється тільки в свідомості й лише через свідомість можливе його подолання. Ідеалістичне розуміння подолання відчуження Г. Гегель засновує на уявленні руху світового духу, який відчужується в природу, у суспільні інститути й продукти безпосередньої людської діяльності й повертається до себе, збагачений своїми поневіряннями й навчений своїми випробуваннями. Дух, пізнаючи себе в своєму відчуженні, тим самим знімає це ж відчуження, стає гордим і задоволеним собою [7].

Український філософ І. Кальной відзначає, що «не дивлячись на ідеалізм у розгляді проблеми відчуження, заслуга Гегеля полягає в тому, що він побачив в акті відчуження не тільки «втрату», але й «привласнення». З одного боку, праця опредметнює сутнісні сили людини, сковує її дух речовою наочністю. Разом із тим, праця розвиває людину, робить її хазяїном природи, є засобом самовиробництва людини, її піднесення, самореалізації» [5, с. 19].

Г. Гегель уперше у світовій філософії відзначив, що в основі феномену «відчуження» лежить відчужена діяльна сутність особистості [7]. За К. Марксом, кожна людина є відчуженою від іншої й загалом від людської сутності тим більше, чим вищим є рівень експлуатації в цьому суспільстві [9].

Однак дана категорія розглядається й в психологічній літературі. Одним із перших психологів, який використав поняття «відчуження», був З. Фрейд. Він пов'язував цей феномен із патологічним розвитком особистості, для якої соціальна культура є чимось чужим, ворожим її природній сутності. Самовідчуження за З. Фрейдом веде або до невротичної втрати власного «Я» – деперсоналізації, або до втрати відчуття реальності навколишнього світу – дереалізації.

Згодом Е. Фромм, включивши поняття відчуження в науковий обіг, істотно розширив сферу цього концепту. Відчуження охоплює всі сфери життя й набуває таких основних форм:

- відчуження людини є безпосереднім у процесі її праці (перетворення праці на суму безглузких, механічних або навіть розумових операцій);
- перетворення умов праці (перш за все, внаслідок відділення її від капіталу) на чужу й ворожу працівникові силу;
- поява помилкової свідомості, яка цілеспрямовано формується з метою відволікання свідомості працівника від його справжніх інтересів;
- відчуження однієї людини від іншої, при якому інша людина стає лише засобом задоволення примітивних і теж відчужених потреб;
- відчуження людини від власних потреб, змістом яких є заміщення всіх фізичних і духовних почуттів одним почуттям почуттям володіння.

Вінчає цей список відчуження особистості від самої себе як від суб'єкта суспільства, «... бо суб'єкт цього суспільного зв'язку, людина, є відчуженою від самої себе істотою» [6]. Відчуження від роботи, відчуження від самої себе неминуче призводить до переоцінки всіх цінностей. Якщо для людини найголовнішою метою стає прагнення до отримання прибутку, володіння речами, вона нехтуватиме моральними цінностями, чистою совістю, чеснотами. У зв'язку з цим Е. Фромм відзначає: «...у стані відчуження кожна сфера життя не пов'язана з іншими (економіка з мораллю і т. д.). І це специфічна особливість царства відчуження, де кожен перебуває в колі своєї власної відчуженості й нікого не зачіпає відчуженість інших людей (чужий біль)» [12].

Розмірковуючи над філософськими ідеями К. Маркса Е. Фромм писав: «Слід відзначити відразу, що це поширене уявлення про марксовий «матеріалізм» зовсім помилкове. Мета Маркса полягала в духовній емансипації людини, у звільненні її від уз економічної залежності, у відновленні її особистісної цілісності, яка повинна була допомогти їй відшукати шляхи до єднання з природою та іншими людьми. Філософія Маркса на нерелігійній мові позначала новий радикальний крок уперед по шляху пророчого месіанства, націленого на повне здійснення індивідуалізму, тобто тієї мети, якої керувалося все західне суспільне мислення з часів Відродження і Реформації й до середини ХІХ століття» [12, с. 375]. Таким чином, за поняттям відчуження в різних авторів стоїть схожий ряд суб'єктивних феноменів:

- незадоволеність життям у цілому або його окремими сферами, переживання безсилля, аномія, нігілізм;
- цинізм по відношенню до суспільних цінностей, переживання ізоляції, відчуття втрати сенсу.

На думку Є. Осина, саме поняття сенсу дає змогу пояснити весь спектр когнітивних, емоційних і поведінкових феноменів, традиційно пов'язаних із відчуженням. Цим твердженням дослідник дає основу для психологічної розробки цього поняття в руслі діяльнісного підходу [10]. Поняття смислового відчуження, на думку Є. Осина, може стосуватись як окремих сфер життя, так й окремих видів діяльності. Саме цим поняттям можна пояснити феномен «професійне вигорання» [10]. В інтервалі соціально-економічних стосунків відчуження – це концепт для позначення суспільного процесу, у рамках якого відбувається перетворення результатів і продуктів діяльності людей у незалежну силу, що стає вищою за своїх творців і пригнічує їх. Формування ринкової парадигми, яка б сприяла вивіщенню «людини, яка споживає» над «людиною, яка виробляє», з особливою силою виводить на перший план значення особистісних форм буття людей, важливість подолання «само відсторонення» людини. Говорячи більш конкретно про те, як виявляється феномен відчуження на суб'єктивному рівні окремого індивіда, можна навести такі його модальності:

- безсилля (відчуття своєї неспроможності контролювати події);
- безглуздя (відчуття незрозумілості, незбагненності суспільних і особистих справ);
- нормативна дезорієнтація (необхідність вдаватися до соціально несхвалюваних засобів для досягнення своїх цілей);
- культурне відчуження (відкидання цінностей, прийнятих у суспільстві або в певній соціальній групі);
- самовідсторонення (участь у діях, які не задовольняють і сприймаються як зовнішня необхідність);
- соціальна ізоляція (відчуття своєї знедоленості, неприйнятності оточуючими) [7].

Феномен відчуження в інтервалі соціально-економічних стосунків значною мірою пронизує й галузь міжособистісних, тобто суб'єкт-суб'єктних стосунків. Відчуження людини негативно позначається не тільки на стійкості організації до впливу зовнішнього середовища, але й знижує людські потенції працівника, перетворюючи його до певної міри в простий об'єкт, у специфічний виробничий ресурс. Феномен відчуження замінює суб'єкт-суб'єктні стосунки суб'єкт-об'єктивними, оскільки працівник розглядається як об'єкт управління, як ресурс для отримання доданої вартості.

З приводу цього М. Бердяєв висловлювався ще більш різко: «...відчуження, екстеріоризація, викидання ззовні духовної природи людини означає рабство людини. Економічне рабство людини, безперечно, означає відчуження людської природи й перетворення людини на річ» [3, с. 65]. У сучасних економічних організаціях чітко простежуються різні елементи відчуження, такі як байдужість до цілей організації, втома від трудового процесу, прагнення тільки до матеріальної вигоди та ін.

Внаслідок цих чинників зацікавленість працівників у результаті своєї праці різко знижується, що, у свою чергу, веде до падіння продуктивності й ефективності роботи економічної структури в цілому. Ці факти свідчать, поза сумнівом, про негативний вплив відчуження на організаційний потенціал. У зв'язку з цим, Е. Фромм відзначав: «Під відчуженням розуміється такий спосіб сприйняття, при якому людина відчуває себе як щось далеке. Вона стає ніби усуненою від самої себе. Вона не відчуває себе центром свого світу, двигуном своїх власних дій, навпаки, вона знаходиться під владою своїх вчинків і їх наслідків, підкоряється або навіть поклоняється їм. Відчужена людина втратила зв'язок із самою собою, як і зі всіма іншими людьми. Вона сприймає себе так само, як і інших, подібно до того, як сприймають речі – за допомогою відчуттів і здорового глузду, але в той же час без продуктивного зв'язку з самим собою й зовнішнім світом» [12, с. 235].

Український економіст Д. Богиня підкреслює: «відчуження працівника від праці – це обумовлена певними об'єктивними соціально-економічними умовами, втрата працівником інтересу до трудової діяльності, яка перестала бути ефективним засобом задоволення його потреб» [4]. Дослідник висловлює вельми значну для філософського осмислення думку: «...відчуження від праці руйнує об'єднання суб'єкта й об'єкта праці, гармонійну цілісність трудової діяльності й життя людини». Саме тут відбувається спільне існування людини в глобальному сенсі (у світі взагалі) і локальному (у тому чи іншому інтервалі буття), як на це вказував Ф. Лазарев [8, с. 70]. Учений вбачає наслідки відчуження людини в тому, що «відчуження, яке виштовхує людину в несправжній світ буття, неминуче веде до того, що вона стає жертвою анонімних сил і механізмів, виявляє схильність до невротичного звернення, до співучасті в масових істеріях і в сучасних віртуальних містеріях, у яких нові ідолопоклонники задовольняються сурогатом людського спілкування» [8, с. 72].

На думку Е. Фромма, феномен відчуження охоплює й управлінську еліту: «Нинішня управлінська еліта також відрізняється від старої ось чим: вона є таким же додатком до машини, як і ті, ким вони керують. Вони так само відчужені або навіть більше, так само стривожені або ще більше, ніж робочі на їх заводах, їм так само тужливо, як і всім, вони користуються однаковими засобами проти нудьги. Вони вже не належать до еліти в класичному значенні як групи, яка створює культуру» [12, с. 142]. Але такий підхід до управлінської еліти був виправданим, значною мірою, в індустріальну пору. До сьогодні всі уявлення менеджменту (інша назва управлінської еліти) зводилися до чіткого розмежування об'єкта й суб'єкта управління, підсистем, що управляють і якими управляють. У центрі уваги шкіл менеджменту знаходився пошук найбільш ефективних способів впливу суб'єкта на об'єкт управління, щоб за рахунок повного використання фізичного, інтелектуального, психологічного, творчого й іншого потенціалів досягти поставлених стратегічних цілей. Упродовж усього періоду розвитку теорії управління було запропоновано безліч методів управління, таких як управління за цілями, за результатами, за відхиленнями, ситуаційне управління й інші методи. Проте, всі вони знаходилися в рамках кібернетичного підходу, заснованого на поділі систем на керуючі й керовані й на чиннику зворотних зв'язків як одного з ключових атрибутів. Саме цим підходам відповідали стилі управління, сутнісна відмінність яких від інших форм людської активності полягає в ухваленні соціально значущих рішень, що зачіпають інтереси великої кількості людей, і відповідальність за їх правильність й ефективність перед власником.

«Стиль» як спеціальне поняття в наукову лексику першим увів А. Адлер у 1927 році, розуміючи під ним «сукупність індивідуальних рис, особливостей звернення, динаміки життєвих цілей людини, які сприяють маскуванню й компенсації його індивідуальних дефектів (фізичному, психічному, соціальному) і подоланню комплексу неповноцінності» [2, с.213]. У тлумачному словнику з управління дається таке визначення: «Стиль управління – сукупність найбільш характерних і стійких методів вирішення завдань і проблем, що використовуються керівниками організацій і підприємств у своїй практичній діяльності» [11, с. 221].

У спробах подолати відчуження працівників власники й менеджери вищої ланки впроваджують у корпораціях нові стилі управління, засновані на ідеях організаційної культури. Розробляються рекомендації й навіть міжнародні кодекси взаємин працедавців і найнятих робітників, активно рекламуються норми соціального партнерства. Вирішення проблеми гуманізації суб'єкт-суб'єктних стосунків в економічних організаціях вбачається на основі технократичного підходу, який не помічає «людське» в людині, як і раніше ставлячись до неї як до інтелектуального ресурсу, призначеного для отримання прибутків. І таке положення тим більше посилюється з наростанням процесів глобалізації, коли транснаціональні корпорації не бачать не лише людину, але й цілі нації.

Одним із можливих шляхів подолання відчуження в економічних організаціях був зазначений і реалізований на практиці американським економістом Л.О. Келсо, суть якого полягає в більш справедливому розподілі власності на засоби виробництва. Він виходив із наступної ідеї: оскільки приватна власність і відділення праці від капіталу є основними факторами відчуження в процесі праці, то слід усіх працівників зробити власниками засобів виробництва. Лейтмотивом і головною метою підходу Л. Келсо є здійснення гармонізації інтересів праці й капіталу.

У цьому зв'язку Е. Фромм наводить вислів одного з найбільш прогресивних мислителів минулого століття Дж. Ст. Мілля: «... найкращий стан для людської природи такий, при якому немає бідних, ніхто не жадає стати багатшими, немає підстав побоюватися, що хтось постаріється відштовхнути вас, щоб пробитися самому» [12, с. 377].

Постійне прагнення людей до кращого й більшого – характерна риса активних прогресуючих товариств. Це зауваження тим більше справедливо, оскільки серед потреб людини чільне місце займає прагнення до влади.

Виникає колосальної важливості питання: якими інституційними методами можна домогтися проведення в життя принципу обмеження? У дещо іншій постановці «Мати чи бути?» це питання задавав Е. Фромм, вважаючи, що відповідь на нього має принципове значення для гуманізації технократичного суспільства. Його пропозиція, правда, кілька наївна, унаслідок чого так і не отримало практичного втілення, зводилося до наступного. Е. Фромм вважав, що «... ідеї гуманізації технократичного суспільства можуть знайти своє повне вираження тільки в русі не бюрократичному, не пов'язаному з політичними механізмами й що склалися в результаті активних і винахідливих зусиль тих, хто поділяє спільні цілі». Іншими словами, Е. Фромм бачив основне

завдання такого руху у «вихованні своїх членів для суспільства нового типу в ході боротьби за нього» [12, с. 378] .

Висновки. Як у філософських так і психологічних наукових працях підкреслюється, що відчуження працівника від праці – це обумовлена певними об'єктивними соціально-економічними умовами втрата працівником інтересу до трудової діяльності, яка перестала бути ефективним засобом задоволення його потреб. Саме тут відбувається спільне існування людини в глобальному сенсі (у світі взагалі) і локальному (у тому або іншому інтервалі буття), як на це вказував Ф.В. Лазарев [8, с. 70]. Ми згодні з науковцем, який бачить сліdstва відчуження людини в наступному: «Відчуження, які виштовхує людини в несправжній світ буття, неминуче веде до того, що він стає жертвою анонімних сил і механізмів, виявляє схильність до невротичних звернень, до співучасті в масових істеріях і в сучасних віртуальних містеріях, у яких нові ідолопоклонники задовольняються сурогатом людського спілкування»[8, с. 72].

Література

1. Абсава Н.Д. К вопросу об отчуждении и некоторых его формах // Отчуждение человека в перспективе глобализации мира: сб. статей / Абсава Н.Д. – СПб.: Петрополис, 2001. – С. 204–222.
2. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / Альфред Адлер. – М.: Прогресс, 1995.– 296 с.
3. Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека / Бердяев Н.А. – М.: АСТ, 2006. – 316 с.
4. Богиня Д.П. Відчуження праці в системі чинників розвитку трудового менталітету [Електронний ресурс] // Український соціум. – 2002. – № 1. – Режим доступа: <http://www.politik.org.ua/vidmagcontent.php3?m=8&n=23&c=268>.
5. Кальной И.И. Отчуждение: истоки и современность / Кальной И.И. – Симферополь: Таврия, 1990. – 192 с.
6. Кашников Б.Н. Марксизм как радикальная критика либеральной справедливости / Б.Н. Кашников // Вопросы философии. – 2005. – № 6. – С. 37-49.
7. Кривенко К.Т. Відчуження праці і його форми в перехідній економіці України / К.Т. Кривенко, В.Р. Чернишук // Науковий вісник ВДУ. – 1998. – № 12. – С. 29-31.
7. Лазарев Ф.В. Многомерный человек Введение в интервальную антропологию / Ф.В. Лазарев, Брюс А. Литтл. – Симферополь: СОНАТ, 2001. – 264 с.
8. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года. Третья рукопись / К. Маркс, Ф. Энгельс – М.: Политиздат, 1999. – (Собрание сочинений: в 47 т. / К. Маркс; т. 42).
9. Осин Е.Н. Смыслоутрата как переживание отчуждения: структура и диагностика: автореф. дис. на соис. уч. степени канд. психол. н.: спец. 19.00.01 – общая психология, психология личности и история психологии
10. Толковый словарь по управлению / [сост. С.Н. Петрова и др.]. – М.: АЛАНС, 1994. – 252 с.
11. Фромм Э. Концепция человека у Маркса // Душа человека / Эрих Фром. – М.: Республика, 1992. – С. 375-414.